

Mirvari Abduləli qızı Eminova
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, dissertant
mirvarieminova@mail.ru

XVIII ƏSRİN I YARISINDA AZƏRBAYCANIN ŞİMALİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİ İLƏ İQTİSADI VƏ TİCARİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanın Şimali Qafqaz ölkələri ilə iqtisadi və ticari əlaqələri mühüm mənbələrə əsaslanaraq araşdırılıb təhlil edilir, dövrün siyasi ziddiyyətlərinin xarakteri açılib göstərilir, bölgənin rəqabət meydanına çevrilməsinin səbəbləri aydınlaşdırılır. Həmçinin məqalədə Volqa-Xəzər tranzit ticarətində əhəmiyyətli rol oynayan bölgədaxili və tranzit yollar, ticarət mərkəzləri haqqında ətraflı məlumat verilir və mübadilə edilən malların çeşidləri təsvir edilir.

***Açar sözlər:** Şimali Qafqaz, Volqa-Xəzər ticarət yolu, rəqabət, tranzit ticarət, xam ipək, mal çeşidi*

Economic and trade relations of Azerbaijan with the countries of the North Caucasus in the first half of the XVIII century

Summary

The article examines and analyzes Azerbaijan's economic and trade relations with the North Caucasus countries in the first half of the 18th century based on important sources, reveals the nature of the political contradictions of the time, and clarifies the reasons why the region has become a competitive arena. The article also provides detailed information on intra-regional and transit roads, shopping centers, which play an important role in the Volga-Caspian transit trade, and describes the range of goods exchanged.

***Key words:** North Caucasus, Volga-Caspian trade route, competition, transit trade, raw silk, range of goods*

Giriş

Azərbaycanın Şimali Qafqaz xalqları, xüsusən də Dağıstanla əlaqələri uzun tarixi keçmişə malikdir. Şimali Qafqaz xalqlarının təkcə bir-biri ilə deyil, eyni zamanda Azərbaycanla siyasi, iqtisadi və mədəni bağlılıqları olmuşdur. Bununla belə Qafqazın Avropa və Asiya, Qara dəniz və Xəzər arasındakı əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin sərvətləri tarixən bu bölgəni daim böyük dövlətlərin maraq dairəsinə çevirmişdir.

XVIII əsrin I yarısı belə zidiyyətli bir dövr olmuş, bölgə siyasi rəqabət meydanına çevrilmiş, müharibələr baş vermiş, bu proseslər də Qafqaz xalqlarının, xüsusən də Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, ticari, həmçinin siyasi həyatında dərin iz qoymuşdur. Mövzunun aktuallığı ondadır ki, qeyd edilən problem Azərbaycan tarixşünaslığında az araşdırılmış, real qiymətini tapmamışdır. Tarixşünaslıqda bölgədəki mövcud siyasi hadisələr geniş tədqiq edilsə də, iqtisadi və ticari münasibətlərə az toxunulmuş, Xəzəryanı bölgə xalqlarının maraqları və uzunmüddətli inkişaf ehtiyacı nəzərə alınmamışdır. Beləliklə, məsələyə müraciət etmək aktual olaraq qalır.

XVIII əsrin I yarısında Şimali Qafqazın bir hissəsi Krım xanlığı və Osmanlı imperiyasının, digər hissəsi Səfəvi dövlətinin təsir zonasına daxil idi. Şimal–Qərbi Qafqaz Osmanlı ticarəti ilə, Şimal–Şərqi Qafqaz və Dağıstan isə Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqəli idi. Müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumata görə, XVIII əsrdə Şimali Qafqaz və Azərbaycan əhalisi əvvəlki dövrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri, əl sənəti istehsalı və ticarətlə məşğul olurdular. İ.Q.Qerberin səyahətnaməsində XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın və Cənubi Dağıstanın ictimai-iqtisadi vəziyyəti haqqında xeyli dəyərli məlumatlar vardır. Səyahətnamədə xalqların coğrafi yerləşməsi, etnoqrafiyası və digər məsələlərlə yanaşı bu vilayətlərin əkinçilik və maldarlığının vəziyyəti məsələləri də öz əksini tapmışdır. Səyahətnamədə Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Cavad, Niyazabad, Şabran, Beşbarmaq, Müşkür, Qəbələ və Ağdaş haqqında verilən məlumatlar diqqəti daha çox cəlb edir. Cənubi Dağıstanın Azərbaycan şəhərləri ilə əlaqələrindən bəhs edən İ.Qerber bu əlaqələrdə daha çox rol oynayan zəngin Müşkur mahalının adını xüsusilə çəkir. O səyahətnaməsində Müşkür mahalının Şirvan və Cənubi Dağıstanı taxılla təmin etməsini qeyd edir. **(Гербер, с.87, 88.)**

Cənubi Dağıstanda heyvandarlıq və bağçılıq da inkişaf etmişdi. Dərbənd, Xaçmas, Qusar, Xudat, Quba və Bakı kimi şəhərlərin yaxınlığı heyvandarlığın və mal mübadiləsinin inkişafına əlverişli təsir göstərirdi. Cənubi Dağıstan sakinləri qonşularına, azərbaycanlılara əsasən heyvandarlıq məhsulları: yun, dəri, ət, pendir, habelə məişət məhsulları gətirirdilər. Gətirilən malların içərisində sənətkarlıq məhsulları olan xalçalar, parça, paltar, silah, saxsı və taxta qablarda olurdu. Bunun müqabilində isə dağlı xalqları taxıl, ədviyyat, duz, ipək, xurma, atlas, Şərqin qiymətli daşları, yağ və müxtəlif əl işləri məhsulları alırdılar **(Магомедов, 2004:37).**

Öz növbəsində, istehsal etdikləri və şərq ölkələrinin malları ilə ticarət edən Azərbaycanlılar da tez-tez Dağıstana səfər edirdilər. Azərbaycan malları arasında xam ipək, ipək paltar, ipək parça, xalça, məxmər və tafta, yataq dəsti, kəmərlər və s. olduğunu tarixçilər qeyd edirlər.

Cənubi Dağıstan və Şimali Azərbaycan sakinləri arasında münasibət qarşılıqlı faydalı şərtlərlə sıx əlaqədə qurulurdu. Cənubi Dağıstanlılar Azərbaycanda qış otlaqlarından istifadə edirdilər. Dağıstanın bir sıra kəndlərinin sakinləri Şəki, Quba ərazilərində və Azərbaycanın digər bölgələrində mal-qaralarını otarırdılar. Məsələn, Miskin və Yarar-Qazmaların kənd sakinləri mallarını Xaçmaz və Qusar torpaqlarında otarırdılar. Cənubi Dağıstan əhalisi bəzən Şimali Azərbaycan bölgələrində məskən salırdılar. Beləliklə də əhəmiyyətli əhali qruplarının Azərbaycan ərazisində uzun müddət yaşamaları Dağıstan adları olan yaşayış məntəqələrinin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Məsələn, bəzi Azərbaycan kəndlərində Ləzgi və Avar adları vardı. Bir çox Azərbaycan kəndlərinin toponimik adlarının Dağıstan kəndləri ilə üst-üstə düşməsi də maraqlıdır: Nuxa, Quba, Kumi, Surahani, Çux, Luşuzkala, Xuluq, Kuzun və s. **(Магомедов, 2004: 34).**

Eyni zamanda, Azərbaycan əhalisi də tez-tez Cənubi Dağıstana köçür və bir sıra yaşayış məntəqələrində həmişəlik olaraq qalırdılar. Yerli ənənələr əsasında yaranan yaşayış məntəqələri və ya ayrı-ayrı məhəllələr meydana gəlirdi. Onlardan biri Şirvanla bağlı idi. Belə ki, Jabel kəndi, E.Kozubskinin sözlərinə görə, Şirvandan gələn mühacirlər tərəfindən təsis edilmişdir, buna görə də bəzən Şirvanar adlanırdı. O eyni misalı Orucbaba kəndinə də aid edir **(Магомедов, 2004: 34).** İqtisadi və ticari baxımdan ortaq yaşayış məntəqələri hər iki xalq üçün böyük maraq doğuran fakt idi və onlar iki dildə (Azərbaycan dili və Dağıstan dillərindən biri) danışıldılar.

İqtisadi və ticari yaxınlıq xalqlar arasında mədəni yaxınlığa da gətirib çıxarırdı. Dağıstanda, xüsusən də Cənub bölgəsində xalçaçılıqla yanaşı, Cecim istehsalı geniş inkişaf etmişdir. Bu məhsul Azərbaycanda da böyük qiymətləndirilirdi. O dövrdəki mənbələrdən birində deyilirdi ki, "Cecim istehsalı, xalqların, ləzgilərin, azərbaycanlıların və tabasaranlıların ən orijinal məhsullarından biri olmuşdur. Bu xalçalar özlərini və qızlarını cehiz üçün hazırlayan qadınların ən sevimli iş əşyaları olmaqla, hər bir müsəlman ailəsinin zəruri aksesuarı idi. Rəsmlərin müxtəlifliyi, gözəlliyi və orijinallığı sənətkarlar arasında rəqabət mövzusu idi və diqqət daim buna yönəldilirdi.

Dağıstanın Azərbaycanla iqtisadi münasibətlərinin əsas mərkəzləri Dərbənd, Şamaxı, Şabran, Quba və Nuxa şəhərləri idi. Ticarət yolları Qidatl-Çox-Qumuq-Çıraq-Samur vadisi və Balakəndən keçərək Şirvana doğru genişlənirdi. XV əsrdən etibarən Balakən yolu fəaliyyət göstərirdi ki, buraya Şəki-Şamaxı-Dərbənd-Həştərxan xətti daxil idi. İl boyu fəaliyyətdə olan ən işlək yol isə Salavat keçidindən keçən Axtı-Şəki marşrutu idi **(Алиева, 2010:68-69).**

Dağıstanın dağlıq bölgələrinin sakinləri Azərbaycanla Şəki və ya Anapa yolu kimi tanınan ticarət yolu ilə əlaqə saxlayırdılar. Bu yol Axtı, Rutul, Qazıqumux, Kabardadan keçərək Qara dəniz sahillərinə gedirdi. Yol, həmçinin Şirvanı, Şamaxını Nuxanı və Gəncəni Dağlıq Dağıstan vasitəsilə Şimali Qafqazla birləşdirirdi (**4,2015: 97**).

Azərbaycan və Dağıstan xalqları arasında ticarət əməliyyatları ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərində baş verirdi, bunlardan isə ən əhəmiyyətli Şamaxı və Dərbənd idi. Azərbaycan Moskva dövləti ilə də Şimali Qafqaz ölkələri vasitəsilə ticarət əlaqələrinə girirdi. Həmin yol Dağıstan ərazisindən keçən Dərbənd-Boynak-Tarku-Endrey-Qizlyar yolu idi. Qizlyar Şimali Qafqazın və Azərbaycanın iqtisadi inteqrasiyasının əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Xüsusən Azərbaycan və İran mallarının satıldığı Qizlyar şəhəri bir neçə türk satış hissəsindən ibarət idi: 1) Tatar (azərbaycanlı. M.E.) filialı – İrandan gələn mühacirlərin (bəzi mənbələrdə azərbaycan türkləri iranlı, yaxud tatar adlandırılır. M.E) - məskunlaşdığı “Terzik-aul”; 2) Şimali Qafqazın türk xalqları olan Nogay və Qumıqların nümayəndələri tərəfindən yaradılan “Okocir”; 3) Kazan tatarlarının qurduğu “Kazante-aul”. Qizlyar şəhərində iki bazar var idi. Onlardan biri tatar adlanırdı (**Алиева,2010: 69**). Bu da Qizlyarla ticarətdə türklərin üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

Azərbaycanın Şimali Qafqazla münasibətləri yerli və beynəlxalq səviyyədə genişmiqyaslı şəkildə inkişaf edirdi. Azərbaycanla ticarət Dağıstanın Moskva dövləti və Şimali Qafqazın müxtəlif bölgələri ilə ticarətinə təkan verirdi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bəhs edilən dövrdə yazılı mənbələrdən tacirlər, ticarətin təşkili, tacir birlikləri və malların çatdırılma vasitələri haqqında az məlumat əldə etmək mümkündür. Bununla belə ticarət əməliyyatlarının müntəzəmliyini və səviyyəsini nəzərə alsaq, tacirlərin çoxluq təşkil etdiyini güman etmək olar.

Ticarət münasibətlərinin tənzimləmə formalarından biri də Dağıstan və Azərbaycan hakimlərinin ticarətlə məşğul olan insanların hüquqlarını təmin etmələri üçün olan yazışmaları idi. Bunlar sadəcə yerli hakim nümayəndələrə ünvanlanan məktublar formasında idi. XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəlləri tarixi üçün bu münasibətləri tənzimləyən heç bir xüsusi akt tapmaq isə mümkün deyil.

Mənbələrdən məlum olur ki, Azərbaycan ərazisində və bir sıra iri ticarət mərkəzlərində Dağıstan ticarət adamları üçün daimi karvansaralar yaradılmışdı. Şəkiddə mövcud olan üç karvansaradan birinin məhz Ləzgi karvansarası adlanması buna sübutdur. Azərbaycan və Dağıstan tacirləri bu karvansaralarda qarşılıqlı münasibətdə olur, Xəzər beynəlxalq ticarət arteriyası boyunca tranzit ticarətdə birgə iştirak edirdilər. XVII əsrin sonu-XVIII əsrdən başlayaraq bu proses daha da genişlənmiş və beynəlxalq ticarətdə Volqaboyu və Şimali Qafqaz ölkələrinin Azərbaycanla bərabər rolu daha da artmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs edilən dövrdə ticarətdə fəallığın artmasına digər amillər də təsir göstərirdi. Belə ki, IV İvanın Kazan və Həştərxan xanlığını ilhaq etməsinin nəticəsi olaraq bölgədə Rusiyanın mövqeyinin artması və I Pyotrun şərq siyasəti bu prosesi intensivləşdirmişdi. Volqa çayının hər iki sahilində yerləşən Həştərxan karvan və su yollarının üzərində yerləşməklə iri ticarət mərkəzinə çevrilmişdir. Həştərxanın istilasına İdil (Volqa) boyu Rus hakimiyyətinin altına düşmüş və dünya ticarətinin ən işlək yollarından olan İpək yolunun şimal qolunun rusların əlinə keçərək Rusiyanın Qafqaz ilə Türkünistan istiqamətində genişlənməsinə imkan yaratmışdı. Beləliklə Həştərxan XVI-XIX əsrlərdə Qafqazla, Orta Asiya, İran və Hindistanla ticarətdə mərkəz rolunu oynamaqla həm də 17-ci əsrin ortalarından başlayaraq rus dövlətinin sərhəd qalalarından birinə çevrilmişdi. 1721-ci ildə tərtib edilmiş Baş Magistratura qaydalarına əsasən Həştərxan Moskva, Sankt-Peterburq, Yaroslavl, Nijni Novqorod, Kazan, Arxangelsk, Rıqa və Revel ilə birlikdə birinci kateqoriyalı şəhərlər sırasına daxil edilmişdi (**ИПС-Т-IV-№3708**). Bu da Həştərxanın Rusiya üçün çox önəmli olduğunu göstərirdi. Həştərxan nəinki Qafqaz üçün, eyni zamanda Yaxın Şərq üçün qapı rolunu oynayır.

Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca beynəlxalq tranzit ticarətinin intensivləşməsi yerli əhalinin beynəlxalq ticarətə cəlb edilməsini stimullaşdırırdı və bu da öz növbəsində bölgə əhalisinin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə müsbət təsir göstərirdi. Lakin inkişaf prosesinə, bəhs edilən dövrdə baş verən siyasi proseslər ciddi maneə törətməyə başlamışdı. Volqa-Xəzər ticarət yolunun əlverişli mövqeyi bu bölgəni daim güclü dövlətlərin maraq dairəsinə çevirirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi Volqa-Xəzər tranzit ticarətinə nəzər diqqəti yenidən fəallaşdırmışdı. Qafqaz bölgəsi, xüsusən də Azərbaycan böyük dövlətlərin rəqabət meydanına çevrilmiş və baş vermiş siyasi hadisələr nəticəsində bölgə dağıntılara məruz qalmışdı. Bundan daha çox ziyan çəkən isə Azərbaycan şəhərləri olmuşdu. Şəhərlər tənəzzülə məruz qalmış, iqtisadiyyatı bərbad hala düşmüşdü.

Rəqabətdə rəqibləri arasında üstünlük Rusiya çarizminə məxsus idi. XVIII əsrdən başlayaraq Rusiyanın fəal şəkildə beynəlxalq münasibətlər sisteminə qoşulmaq istiqamətində fəaliyyəti onu Baltik və Qara dənizə çıxmaq uğrunda İsveç və Osmanlı dövləti ilə müharibəyə cəlb etmişdi. Volqa-Xəzər ticarət yolunu ələ keçirmək istiqamətində də çarizmin iddiaları böyük idi. Xəzəri daxili dənizə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyan Rusiyanın planlarına Qafqazı və Orta Asiyayı ələ keçirmək daxil idi. I Pyotr Xəzər dənizində digər dövlətlərin rəqabətinin qarşısını almaq və nəhayət Rusiya üzərindən tranzit ipək ticarətini ələ keçirmək

istəyirdi. Xüsusilə əsas diqqət təkcə İranla ticarətə deyil, bütün Hind-Avropa ticarətini Volqa-Xəzər istiqamətində cəmləşdirmək ümidi ilə Xəzərin cənub-şərq sahilindəki mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi.

XVIII əsrin əvvəllərində qeyd edilən məqsədlə əlaqədar Rusiya Səfəvi dövləti ilə ticarət və iqtisadi fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müəyyən mexanizmlər işləyib hazırlamışdı ki, bunlardan da biri 1720-ci ildə qurulmuş konsulluq institutu idi. Həmin dövlət qurumuna ticarətin inkişafı, tacirlərə verilən güzəştlərlə bağlı tövsiyələr verilmişdi. Bu çərçivədə Həştərxana da, Rusiya ticarəti fəaliyyətinin Səfəvi dövləti istiqamətində təşkili, habelə onun həyata keçirilməsinin müəyyən norma və qaydalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək kimi ciddi səlahiyyətlər verilmişdi. Səfəvi dövləti ərazisində təşkil edilmiş Rusiya konsulluğu Həştərxan hakimiyyəti və onun fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli idi. Həştərxanda Rusiya ticarətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı çoxsaylı məsələlər həll edilirdi (**Кулаков, 2009: 55**).

Lakin Rusiyanın Qafqaz ilə bağlı siyasəti təkcə Volqa-Xəzər ticarətində nüfuz üstünlüyü ilə bağlı deyildi. I Pyotr Qafqazı, xüsusən də Azərbaycanı Rusiyanın yenidən inkişaf etməkdə olan kapitalist sənayesinin xammal mənbəyinə və satış bazarına çevirmək istəyirdi. Bakı nefti də onun maraq dairəsində idi. Xəzərsahili əraziləri tutmaq, həmçinin onun planlarına daxil idi.

Həyata keçirilən geniş tədbirlərdən sonra Rusiya çarizmi 1722-1723-cü illərdə yürüş edərək Xəzərsahili əraziləri tutdu. Bu Avropa dövlətlərini narahat etməyə bilməzdi. Bölgədə siyasi maraqları olan və Rusiyanın üstünlüyünü istəməyən Qərb dövlətləri, xüsusilə İngiltərə Rusiyanın işlərinə birbaşa müdaxilə edə bilməsə də Osmanlı Türkiyəsi vasitəsilə buna nail olmağa çalışırdı. Osmanlı dövləti də Qafqaz bölgəsində Rusiyanın hegemonluğunu istəmirdi. Bütün bu proseslər real rəqabətə və qaçılmaz müharibələrə gətirib çıxardı. Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan rəqabət meydanına çevrildi və torpaqları qonşu dövlətlərin arasında bölündü. Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyanın və Osmanlı dövlətinin nüfuz dairəsinə daxil oldu. Bütün bunlar isə həm iqtisadiyyata, həm də ticarətə öz mənfi təsirini göstərirdi.

Hakimiyyət zəifliyi, müharibələr nəticəsində ölkədə iğtişaşlar və soyğunçuluq artdı, ticarət yolları bərhad hala düşdü. Bununla belə istər çarizm, istərsə də Osmanlı dövləti gəlir gətirən ticarətin inkişafında maraqlı idilər. Ona görə də ticarət yollarının normal hala salınmasına diqqətlərini artırıdılar.

Azərbaycan və Dağıstan ərazisi Rusiya-Qafqaz ticarətində ən vacib ticarət yolu idi. Əhəmiyyətli ticarət mərkəzləri və dəniz limanları ticarətin aparıldığı Xəzər dənizinin qərb sahilı boyunca azərbaycanlı, həmçinin dağlı tacirlərin də iştirak etdiyi yerlərdə yerləşirdi. Bir çox azərbaycanlı, dağlı, həmçinin əcnəbi tacirlər Rusiya ilə ticarətdə rol oynayan Həştərxan, Qizlyar, Şamaxı və Dərbənddə yaşayırdılar. Həştərxanda azərbaycanlı tacirlər Gilan qonaq evində qalırdılar. Arxiv sənədlərində Həştərxanda ticarət edən azərbaycanlı tacirlərin adları tez-tez xatırlanır: Gəncədən olan Məhəmməd-Asan; Dərbənddən Kərbəlayı Agarza; Ağə Əli-Əkbər, Ağə Rəsul Məşədi, Təbrizdən Əbdül Əli; Ağə Abdullah Ağə Asan Şamaxıdan; Məhəmməd Əli, Bakıdan Zeynalabdin və başqaları. Həştərxanda yaşayan azərbaycanlı tacirlərdən biri Ağə-Hüseyn, doqquzuncu il idi ki, Həştərxanda yaşadığını və Azərbaycanın və İranın müxtəlif şəhərlərindən ona göndərilən müxtəlif malların satıldığını bildirmişdi (**7, 2013 :c.114**)

Dağıstanın dağlıq ərazilərinin Azərbaycanla ən əsas ticarət mərkəzi Şərqi Qafqazın ən böyük ticarət və siyasi mərkəzi olan Dərbənd şəhəri idi. Əlverişli coğrafi və strateji mövqeyi olan Dərbənd Rusiya-İran, Rusiya-Qafqaz və Dağıstan-Azərbaycan dəniz və tranzit ticarətində mühüm rol oynayırdı. 17-18-ci əsrin əvvəlində Dərbənd Səfəvi şahları tərəfindən idarə olunurdu. Bu dövrdə Dərbənddə tənəzzül özünü göstərirdi. Buna baxmayaraq, Rusiyanın şərqlə bağlı iqtisadi siyasətində və Rusiya-Dağıstan ticarətinin inkişafında Dərbənd aparıcı rollardan birini oynamaqda davam edirdi (**Иноземцева, 2001: 46**).

Dərbənd, Azərbaycanda ticarət üçün ən zəngin və ən əlverişli bölgələrdən biri olan Şirvan ilə ən intensiv ticarət və iqtisadi əlaqələr saxlayırdı. Bu, Şirvanın dənizə yaxınlığı və oradan keçən və onu Dağıstanla birləşdirən beynəlxalq ticarət yolları ilə əlaqədar idi. Bundan əlavə, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir bölgə olan Şirvanda xam ipək, kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsulları da istehsal edilirdi. Uzun illər Dərbənd və Şirvan sakinləri arasında iqtisadi əlaqələr müntəzəm, qarşılıqlı surətdə faydalı olmuşdur və onların sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanlılar gürcü, dağıstan, erməni, hind tacirləri ilə yanaşı Dərbənd ticarətində fəal iştirak edirdilər. Quba, Şamaxı, Şəki, Bakı, habelə İranla ticarət Dərbənddən keçirdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən mal alan azərbaycanlı tacirlər onları Dərbəndə gətirirdilər və oradan quru yolu ilə Qizlyar ya da dəniz yolu ilə Həştərxana göndərirdilər. Rusiyadan Dərbəndə gətirilən malların çeşidi də müxtəlif idi.

Dərbənd Dağıstanın daxili bölgələrinə Samur-Kurax-Riça-Qumuq-Çox-Andean-Qoysu və Çeçenistanın da daxil olduğu ticarət yolu ilə bağlanırdı. Yollar pis olduğundan həm arabalardan, həm də hətta dəvə, at, uzunqulaqdan istifadə edilirdi. Yol boyu Dağıstanın Başlı, Karabudaqkənt, Boynak kimi yaşayış məntəqələrində karvansaraylar yerləşirdi. Buradan lazım olduqda malları daşımaq üçün arabalar götürmək olardı. Rusiya hökumətindən maaş alaraq özlərini Rusiyanın subyektləri kimi tanıdan Dağıstan feodalları,

ticarət yolu keçən ərazilərdə həm ticarət karvanlarının, həm də Rusiya səfirlərinin, kuryerlərin müşayiətini təşkil edirdilər. Bəzən ödənişlə tacirlər bələdçiləri özləri işə götürürdülər. Ticarət karvanlarını müşayiət etmək və bunun üçün müəyyən bir haqq almaq üçün Dağıstan hakimləri bələdçilər ayıraraq malların və tacirlərin təhlükəsizliyini təmin edirdilər (**Иноземцева, 2001:47**). Bütün bunlar isə mövcud olan vəziyyət və soyğunçuluqla bağlı idi.

XVIII əsrin birinci yarısında tranzit xarakterinə görə Bakı Azərbaycan şəhərləri içərisində özünəməxsus mövqeyə malik olmuşdur. Bakı Xəzər sahilində əlverişli liman şəhəri idi. Səyyahlardan Korneli de Bruin, İ.Lerx, C.Kuk öz əsərlərində bunu təsdiq etmişlər. F.İ.Soymonovun qeyd etdiyi kimi Bakıdan neft, duz, zeytun, zəfəran və digər məhsullar ixrac olunduğuna görə, Bakı limanı ticarət məqsədilə bu şəhərə gələn gəmilərlə dolu olurdu (**Qarayev, 2005: 95**). Bakıdan tranzit yolu ilə, Avropaya, Rusiyaya və digər ölkələrə başlıca olaraq, Şamaxı ipəyi və başqa sənətkarlıq məmulatları daşınırdı. Şəhərin sosial həyatında tacirlərin rolu artmışdı. Şəhərin və ölkənin bütün daxili və xarici ticarəti onların əlində cəmlənmişdi. Şəhərə çoxlu əcnəbi tacirlər və səyyahlar gəlirdilər. Onlar öz əsərlərində şəhərin təsərrüfat həyatının canlanması, sənətkarlıq istehsalının artması, ölkədən kənara aparılan neft və duz hasilatı haqqında qiymətli məlumatlar vermişdilər.

Nəticə

XVIII əsrin I yarısını Azərbaycan və Şimali Qafqaz xalqlarının həyatında ziddiyyətli və gərgin bir dövr kimi xarakterizə etmək olar. Bu xalqlar arasında münasibətlərin sabit olmasına və mehriban qonşuluq münasibətlərinə əsaslanmasına baxmayaraq mövcud olan hakimiyyət zəifliyi bölgəni iri dövlətlərin rəqabət meydanına çevirmişdi. Həmin dövlətlərdən ən təhlükəli yenidən qalibiyyətli müharibə apararaq imperiyaya çevrilən Rusiya çarizmi idi. İşğalçılıq planları geniş olan I Pyotrun dənizlərə çıxış əldə etmək siyasəti Volqa-Xəzər bölgəsindən də yan keçməmişdi. Səfəvilər dövlətinin zəifliyi isə buna şərait yaratmışdı. Beləliklə də həmin proseslərin nəticəsi olaraq Xəzərsahili ərazilər Rusiya tərəfindən işğal edildi. Siyasi maraqları olan və bölgədə Rusiyanın üstünlüyünü istəməyən Qərb dövlətləri, xüsusilə İngiltərə Rusiyanın işlərinə birbaşa müdaxilə edə bilməsə də Osmanlı Türkiyəsi vasitəsilə buna nail olmağa çalışdı. Osmanlı dövləti, həmçinin Qafqaz bölgəsində Rusiyanın hegemonluğunu istəmirdi. Bütün bu proseslər isə real rəqabətə və qaçılmaz müharibələrə gətirib çıxardı. Tranzit ticarətdə mühüm rol oynayan şəhərlər tənəzzülə uğradı, iqtisadiyyat bərhad hala düşdü. Bu geriləmə ticarətdən də yan keçmədi. Bölgədə iğtişaşlar artdı, güclü vahid dövlətlər yaranmadı və gələcəkdə Qafqazın digər dövlətlər tərəfindən istilasına zəmin yarandı.

Ədəbiyyat

1. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // ИГЭД. С.52-120;
2. Магомедов Н.А. Взаимоотношения народов Южного Дагестана и Азербайджана в XVIII - первой половине XIX в. (экономический, политический и культурный аспекты). Махачкала, 2004, с.192
3. Алиева Севиндж Ибрафил гызы. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII – начало XXI вв.). Баку, Издательский дом “Şərq-Qərb”, 2010, с. 620
4. Магомедов Назим Абдурахманович, Магарамов Шарафетдин Арифович, Абдусаламов Магомед-Паша Балашович. Развитие торговли Дагестантана с Азербайджаном через Дербент (XVIII – первая половина XIX в.) Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 11. Ч. 2. С. 96-103
5. ПСЗ- Т-IV- №3708
6. Кулаков В.О.Особенности и механизмы осуществления торгово-экономической деятельности России в Персии через Астрахан в первой половине XVIII века. Источник Альманах современной науки и образования Тамбов: Грамота, 2009. № 12 (31): в 2-х ч. Ч. II. С. 54-58.
- 7.Магомедов Н.А., Абдурахманова М.С., Магарамова З.А., Азербайджанское купечество в торговле Дагестана с России в XVIII в. ISSN 1997-292X № 12 (38) 2013 с.114 -116
8. Е.И. Иноземцева. Дагестан и Россия в XVIII – первой половине XIX в.: проблемы торгово-экономических взаимоотношений. - Махачкала: ДНЦ РАН, 2001. с.97
9. Qarayev E.T.Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı, 2005, səh 160 .